
СТАТИИ

ЗАКОНЪТ ЗА ЗАДЪЛЖЕНИЯТА И ДОГОВОРИТЕ НА 70 ГОДИНИ – ЛИЧЕН СПОМЕН ЗА ЕДИН ЗАКОН МЪЧЕНИК

*Валентин Брайков**

*Правото може да се подмладява
само като се справя със собственото си минало.*

Рудолф фон Йеринг

I. Настоящото изложение не е правно академично писание. То съдържа само лични спомени, впечатления и странични асоциации за преживяното във връзка със Закона за задълженията и договорите. На тези спомени са присъщи всички слабости на личното възприятие и памет, но онези, които са преживели подобно терзание, знаят, че несподеленото му носене е едно страдание, което търси успокоение в съприкосновението с друга душевност. В този смисъл импулсът за тези редове е личното ми духовно облекчение, а не амбицията някога да просвещавам – като човек в края на професионалната си есен. Затова аз не държа някой да ми вярва – достатъчно е четящият веднъж да погледне на миналите събития през моя прозорец, дори ако отрече видяното.

От векове белезите на държавността са пет: език, територия, религия, армия и право. Сред тях правото е духовният гръбнак на държавата, който се крепи и на историческата памет – както цивилизацията ни черпи легитимност от старозаветните закони. Който пренебрегва правното минало и пресушава спомена за него, той всъщност източва кръвта на държавното ни съзнание и съвест. Духовно обезкървена нация е лесна плячка за местни и чуж-

* Адвокат от София.

ди зверове. Тя напомня евангелското пророчество: *...който има, нему ще се даде, а който няма, от него ще се отнеме и това, що има* (Марк 4:25).

През последните 20 години у нас отминаха почти незабелязано славни годишнини на велики европейски правни паметници, към които България е исторически приобщена: 2000 г. – 100 години германски Граждански законник (BGB-1900), 2004 г. – 200 години френски Граждански кодекс (Code Civil-1804)¹, 2011 г. – 200 години австрийски Граждански кодекс (ABGB-1811), 2015 г. – 150 години италиански Граждански кодекс (Codice Civile 1865). Всички те бяха чествани в съответните държави като празник на националната им гордост. Изглежда, тези четири комети на европейския законодателен гений се оказаха ослепителни за българската действителност и бяха просто премълчани като удар в гърба на правната ни памет и като доброволна самоизолация от европейската правна цивилизация.

Не искам същата съдба за нашия основен облигационен Закон за задълженията и договорите (ЗЗД) и в тази своя нагласа бях улеснен от случайно забелязано съвпадение на дати. ЗЗД-1950 е обнародван на 22 ноември 1950 г., но следват две поправки в тази публикация, така че пълният коригиран текст на ЗЗД-1950 се появява чак на 5 декември 1950 г. Обаче неговият предшественик ЗЗД-1892 е обнародван тъкмо на 5 декември 1892 г. С други думи, датата 5 декември може да се нарече рожден ден на българското облигационно право. От друга страна, на 5 декември 2020 г. се навършиха точно 70 години от публикуването на ЗЗД-1950 през 1950 г., в сила от 1 януари 1951 г. Да сте чули за някакво достойно отбелязване на този юбилей?

В чест на тази 70-годишнина на ЗЗД-1950 ще се опитам да припомня някои обстоятелства, събития и личности, свързани с раждането на закона през онова сложно време – без да претендирам, че правя изчерпателен исторически обзор.

II. Когато съветската окупационна администрация поема управлението на България през септември 1944 г., тя заварва един

¹ За държавите, възприели Code Civil, е подходяща мисълта на Виктор Юго: „Там, където другите са братя, Франция е майка“.

стабилен основен граждански Закон за задълженията и договорите от 1892 г. с 668 разпоредби и само 4 изменения и допълнения за цялата му 52-годишна възраст. През останалите 6 години до отмяната му през 1950 г. се появяват още две допълнения и така за 58-годишния нормативен живот на ЗЗД-1892 тези изменения и допълнения стават общо 6, т.е. едно изменение на близо 10 години.²

През 1892 г. правителството на Стефан Стамболов се ориентира към италианския Граждански кодекс от 1865 г. – *Codice Civile*, който заради решаващата френска помощ при освобождението на Италия от Австро-Унгария през 1859–1860 г. и последвалото италианско обединение е почти пълен превод на френския *Code Civil*. Стефан Стамболов последвал този пример и неговата комисия просто превела на български език *Codice Civile* със заглавието Закон за задълженията и договорите. В този си избор българското правителство било насърчено от предстоящия брак на българския княз Фердинанд с италианската принцеса Мария Луиза. Директна рецепция на френския първообраз или на австрийския Граждански кодекс от 1811 г. била политически рискована заради враждебната ревнивост на Русия и нестабилния статут на Фердинанд като бивш австрийски офицер. Поучителен пример бил неутралният избор на белгийската Конституция като образец на Търновската. Германският граждански законник от 1900 г. още не съществувал през 1892 година. Всъщност две млади европейски държави (Италия и България) се сближавали чрез династически брак и чрез сходни граждански закони, но в допустимия контекст на европейския политически баланс. Този генезис на основния български граждански закон предопределил в перспектива облика на българското гражданско право и неговата родственоост с романската юриспруденция. Такава близост и сходство позволявали на върховното българско правосъдие да се ориентира спрямо авангарда на френската и италианската правна

² За сравнение – през 70-годишното битие на ЗЗД-1950 до днес той е претърпял 23 изменения и допълнения, като ускорено се подготвя поредното 24-то за давността, вероятно за удовлетворяване на олигархичен каприз. Това прави едно изменение на всеки три години. Коментарът е излишен.

доктрина и да не изостава от тях.³ Те били негов фар в морето на практическото правоприлагане. Но тази романска цивилна рецепция е имала и личностно отражение върху елита на българската правна общност – почти всички без изключение изтъкнати професори – преподаватели в Юридическия факултет, са били възпитаници или специализанти на елитни френски, италиански, швейцарски, германски и австрийски университети. Така естествено възниква една завидна българска юридическа академична аристокрация с безспорен европейски авторитет и тежест, голяма част от която доживява 1944 година.⁴

Но нещата не свършват дотук. Още в началото на ХХ век и особено между двете световни войни в Италия се генерира ускорено движение към нова и обединяваща кодификация. Разбираемата италианска чувствителност за законно наследяване на римското право започнала да приближава италианската правна философия към германската пандектна школа. Това, разбира се, не довело до сурова германизация на гражданското право на Апенините, но отместило неговата ценностна ос от пълното френско подражание. Точно в разгара на Втората световна война, на 16.03.1942 г., правителството на Бенито Мусолини приема и въвежда новия *Codice Civile* на Италия, действащ и до днес, и отменя първообраза на българския ЗЗД-1892 (*Codice Civile*-1865). Въпреки бурното време, в което се появява, италианският Граждански кодекс от 1942 г. е забележително постижение на нормотворчеството със своята брилянтна структура, терминологична прецизност, впечатляващ стил и достъпност, превърнали го в образец за подражание на редица държави.

Проблемът е, че българският ЗЗД-1892 не последвал тази италианска еволюция и останал самотен сирак във вече празната саксия на *Codice Civile*-1865. Не е вярно обаче предположението, че в резултат на споменатите събития българското облигационно право изостава от европейския влак като откачен вагон на меж-

³ Достатъчно е да разгърнете един учебник по българско гражданско право от онова време с многобройните европейски референции.

⁴ Едва ли е възможен по-голям контраст между онези апостоли на правната наука и днешното състояние на 10-те юридически факултета с водеща роля на полицейската академия като своеобразен „балкански Харвард“.

динна гара. Още в началото на 30-те години на XX век в българската правна общност назрява идеята за български граждански кодекс. Неслучайно точно в този период се появява българският превод на Германския граждански законник (BGB) от Александър Кожухаров, тогава софийски адвокат.⁵ Към Народното събрание се създава Кодификационен съвет със задача първо да систематизира, а после и да кодифицира гражданското ни право – по примера на Комисията Windscheid при подготовката на BGB. Негов секретар бил проф. Петко Венедиков.⁶ За съжаление, избухналата война и последвалата катастрофа препятстват в зародиш този кодификационен замисъл.⁷

В това състояние и в тази среда ЗЗД-1892 посреща през септември 1944 г. съветската окупация.

III. Тук е полезно да спрем и да огледаме внимателно обстоятелствата, които диктуват законодателния климат в България по време на войната и непосредствено след нея. Такъв поглед ще ни помогне в обяснението защо Кодификационният съвет на проф. Петко Венедиков не успява да изпълни мисията си.

Българското сближаване с Германия в навечерието на войната кулминира в присъединяването ни към Тристранния пакт (Германия, Италия и Япония) на 1 март 1941 г. след Крайовската спогодба от 1940 г., когато под германски натиск Румъния връща на България Южна Добруджа. Това отваря вратите за силно влияние на националсоциалистическата идеология, включително в законодателството. Без да споменавам редицата закони в този дух, ще припомня само Идеологичната биография на Адолф Хитлер (80 страници), съставена от известния български юрист проф. д-р Любомир Владикин и издадена в София през 1942 го-

⁵ Граждански Законник на Германската Империя. Български превод: Александър Кожухаров. С., 1935.

⁶ Вж. Пълен указател на законите в България. С.: Държавна печатница, 1939, с. 1.

⁷ През 80-те години проф. Петко Венедиков беше член на Научно-методическия кабинет към Софийската адвокатска колегия и споделяше пестеливи спомени за кодификационната мечта, но беше съдържан с оглед на преживяното заличаване като адвокат през 1959–1962 г. за подобна словоохотливост.

дина.⁸ В това съчинение на проф. Владикин е цитирана Програмата на Националсоциалистическата германска работническа партия от 1924 г., чиято т. 19 гласи: *Ние искаме римското право, което служи на материалистичния световен ред, да бъде заместено с едно германско общностно право.* По-ясна програмна враждебност на нацизма срещу римското право не ми е известна. Не е възможно в такава атмосфера един професор по римско право като Петко Венедиков да реализира до края на 1944 г. кодификацията на българското право, опряно на римското чрез *Codice Civile* и *Code Civil*.

Не по-малко интересен е политико-правно-философският тил на новопристигналите „освободители“. В СССР от 31.10.1922 г. действа свиреп Граждански кодекс на Руската съветска федеративна социалистическа република (ГК на РСФСР), който е заместен чак през 1964 г. от смекчен, но принципно същия приемник. ГК на РСФСР-1922 представлява компилация на съветски декрети, изземващи от гражданския оборот земята и средствата за производство, и допускащ гражданска правосубектност само за целта на съветското развитие и социално-икономическите държавни цели.

Автентично усещане за духа и целите на ГК на РСФСР-1922 може да се получи от писмото на Ленин до комисаря по правосъдието Дмитрий Иванович Курский от 20.02.1922 г. *За задачите на народния комисариат на правосъдието в условията на новата икономическа политика.*⁹ Цитатите не се нуждаят от тълкуване: *Подготвя се ново гражданско законодателство (...). Да не се заимства (по-точно Народният комисариат да не се оставя да го мамат тъпоумни буржоазни стари юристи, които заимстват) старото буржоазно разбиране за гражданско право, а да се създава ново (...). Ние не признаваме нищо „частно“, за нас **всичко** в областта на стопанството е публично-правно, а не частно (...) да се разшири прилагането на държавната намеса в*

⁸ Поместена в т. I на сборника „Принципи на Национал-социализма – избрани речи и прокламации под авторството на Адолф Хитлер“. Издание „Българско дело“. С.: Придворна печатница, 1942.

⁹ Ленин, В. И. Събрани съчинения в 55 тома. Т. 44. С.: Партиздат, Издателство на БКП, 1983, 383–389.

„частноправните“ отношения; да се разшири правото на държава да отменя „частните“ договори; да се прилага **НЕ** *corpus juris romani* към гражданските правни отношения, а нашето революционно правно съзнание (...) задължително организиране на **редица образцови по бързина и сила на репресията** и по разясняване пред народните маси **процеси** (...). Строгата конфиденциалност на писмото е подчертана с лична резолюция на Ленин: ...**да не се изпуснем пред враговете**.

Не се наемам да правя сравнителни паралели между нацизма и болшеvizма, нито да намерявам за техни сходства, но не мога да не констатирам от горните цитати тяхното единодушно отрицание на римското право като храм на частната собственост и свързаната с нея човешка свобода.¹⁰

За целите на изложението е достатъчно да усетим чрез представените пасажи в клетката на какъв тигър са били подхвърлени българското право, и по-специално ЗЗД-1892, и шепата негови академични рицари. И пред каква невъзможна дилема са били изправени те спрямо една безскрупулна лавина, която зад гърба си имала 22 години приложение на ГК на РСФСР и милиони жертви от съдебния терор на Сталин/Вишински.¹¹

IV. Кои са събитията, факторите и обстоятелствата, определили съдбата на ЗЗД-1892 след септември 1944 година?

От 28.10.1944 г. до 15.09.1947 г. в България действа Съюзната контролна комисия, която следи за спазване на Московското примирие. В нея освен командването на съветските окупационни сили участват и представители на САЩ и Великобритания, които оказват известно съдържащо влияние върху вил-

¹⁰ У нас откритата ненавист към римското право бе заменена с пренебрежителното му обезценяване след смъртта на проф. Михаил Андреев през м. май 1978 г. като второстепенна изборна дисциплина – наред с дисциплината „Политически и правни учения“. Студентите трябваше да избират една от двете и мнозина предпочетоха по-лесната. Приживе проф. Михаил Андреев споделяше отчаянието си, че не назначават негов асистент и че след оттеглянето му ще има кадрови дефицит. Така и стана.

¹¹ Не мога да не припомня, че в клетката на този тигър ни подхвърлят само година след като България спасява евреите си през 1943 г., за да стане после разменна жертва срещу отървяването на Австрия и Гърция от същата съдба. И онези, които ни ритнаха в тази клетка, сега идват да ни учат на демокрация и цивилизация.

неещия произвол. Тяхната основна тежест е била свързана с преговорите за окончателен мирен договор между България и Съюзниците и за нейните териториални граници. Този договор се сключва в Париж и влиза в сила на 15.09.1947 г. – т.е. цели три години след преврата. Седмица по-късно е разстрелян лидерът на опозицията Никола Петков.

До средата на септември 1946 г. формално конституционно България си остава монархия – царство, когато с референдум страната е обявена за република. На 16.09.1946 г. малолетният цар Симеон II и семейството му напускат страната¹² – точно една година преди влизане в сила на мирния договор.

До 4.12.1947 г. в България действа Търновската конституция, с всички произтичащи от това последици за легитимността на управлението и функциониране на институциите, включително действащите закони. На посочената дата тя е заменена от т.нар. Димитровска конституция, която е аналог на съветската Конституция от 1936 г. и окончателно установява тоталитарния режим.

На 23.12.1947 г., точно преди Коледа, е приет Законът за национализацията, който слага точка на романса за неприкосновеност на частната собственост в България. През 1948 г. започва и насилствената колективизация на земеделски земи.

През 1949 г. се случват две събития, които препятстват пълното стабилизиране на комунистическата власт с оглед на стоя-

¹² Очакваният мирен договор е главният фактор, който спасява живота на царското семейство и позволява неговата емиграция (освен разстреляния принц Кирил) – за разлика от болшевишкия разстрел на руското царско семейство на 17 юли 1918 г., включително децата. Все пак контрастът не е толкова рязък, ако припомним, че болшевишки изроди след 1944 г. изваждат ковчега с тялото на покойния Борис III от криптата на Рилския манастир и после го оскверняват. Затова там гробът е празен (разказано ми от игумена на манастира Йоан Драговитийски (1925–2005), тогава млад послушник). Но и това сатанинско престъпление не е уникат – правили са го и други с много по-високи цивилизационни претенции. Един от примерите: тялото на Оливър Кромвел е извадено от гроба две години след погребението (1661 г.) и обесено пред Traitor's gate на Tower, а после обезглавено – по заповед на Чарлз II, чийто баща Чарлз I е обезглавен от Кромвел.

Отец Йоан споделяше, че се чудил дали да попита в молитвите си св. Иван Рилски къде е тялото на Борис III, но не посмял: „Ако трябва да знам, св. Иван сам ще ми каже“.

щите пред нея задачи. На 2 юли в краймосковския санаториум „Барвиха“ умира лидерът на българските комунисти Георги Димитров, който от няколко месеца се лекувал там. Междувременно в средата на същата година по заповед на Сталин е арестуван и обвинен в измяна секретарят на комунистическата партия Трайчо Костов, осъден и екзекутиран на 16 декември с. г. (посмъртно реабилитиран).¹³ От средата на юли 1949 г. генерален секретар на БКП става Вълко Червенков, но неговата власт се стабилизира едва в началото на 1950 г. след смъртта на Трайчо Костов.

Така чак след 1949 г., по време на Вълко Червенков и култа към неговата личност, комунистическото управление попада в свое временно вътрешно равновесие и се съсредоточава върху законодателната програма в рамките на новата конституция и партийна идеология. Трудно е обаче от тази дистанция на времето да се усети истинският вкус на епохата – преди да я съдим.¹⁴

¹³ Процесът срещу групата на Трайчо Костов (11 души) е едно от паденията на българската адвокатура. Пледоариите на 11-имата защитници изобилстват с въодушевени признания на обвинението, а основна защитна теза е, че отговорността на подсъдимите се поделя с американския и британския империализъм, поради което следва да получат 1/3 наказание. Голословността на тези признания мотивирала съдебните главорези да подлъжат Трайчо Костов с молба за възможно помилване, в която саморъчно да признае вината си, след което веднага е обесен на 16.12.1949 г. Така един от създателите на т.нар. Народен съд пада жертва на духа на собственото си чудовищно творение. Само 9 дни по-късно, на 25.12.1949 г., излиза от печат пълното досие на процеса в *Предателската и саботьорска група на Трайчо Костов пред съда на народа. С.: Дирекция на печата, Държавна печатница, 1949, 623 с., 19 000 тираж.*

Рефлексът на паметта извиква спомена за процеса срещу Мария-Антоанета през 1793 година. Даден е само един ден за подготовка на защитата ѝ, със смъртна заплаха към парижките адвокати да я изоставят. В адвокатското крило на парижката Съдебна палата има витрина със защитните записки на адвокат Шовьо-Лагард (Chauveau-Lagarde), писани в нощта преди процеса. В тях няма сервилни признания, а само рицарски кураж. Братът на Мария-Антоанета, австрийският император Леополд II, написал върху доклада на парижкия си посланик за възможна спасителна сделка: *Леополд има сестра, но Австрия – не.*

¹⁴ За тази цел ще цитирам едно четиристишие, премълчавайки неговия автор от уважение към паметта му: *Всеки трябва да чете, / млад и стар чете и препрочита, / даже и Червенков препрочита / Сталиновия доклад!* Или малко по-късно песента в детската градина: *На света обичам двете, на света съм те хен син – моята страна любима и съветската страна.* Това е онази точка на кипене на терора, когато палачи и жертви се претопяват в една оглупяла радостна общност.

V. Извън обема на настоящото изложение е правният анализ на ЗЗД-1950, който е предмет на огромна академична литература и съдебна практика през последните 70 години. Текстът му е такъв, какъвто е – достъпен за всички. За нас е по-интересно идентифицирането на неговите действителни автори и на техните подходи, за които досега са споделяни предимно недомлъвки, догадки и предположения. Щом поводът на настоящото писание е неговият 70-и рожден ден.

Затова ще се опитам чрез метода на изключването да стигна до имената на най-вероятните съставители. Изреждайки възможните личности, аз съм далеч от мисълта да ги оценявам или сравнявам, камо ли да се поставям на някаква съизмерима с тях плоскост. Като прост астроном, наблюдаващ правни звезди. Самото докосване до паметта им носи духовно удовлетворение и изтощително вълнение.

Проф. Любен Диков (1895–1973), титуляр на катедрата по гражданско право до 1944 г., декан на Юридическия факултет и впоследствие ректор на университета, академик. След 1944 г. съден от Народния съд и интерниран в Белене. Един от непростените му грехове бил предговорът към превода на Германския граждански законник (BGB) на Александър Кожухаров от 1935 г., в който проф. д-р Любен Диков твърди, че BGB е възплъщение на правното съвършенство и на гениалния германски национален дух¹⁵. Политически и физически е изключено проф. Любен Диков да е имал възможност за принос в ЗЗД-1950.

Проф. Йосиф Фаденхехт (1873–1953). Завършил право в Лайпциг, специализирал в Италия. До 1944 г. преподавател по гражданско право, министър на правосъдието, блестящ адвокат, академик. След 1944 г. смело поема защитата на видни обвиняеми пред Народния съд. Уволнен през 1947 г. и отстранен от преподавателска дейност като „буржоазен учен“. Политически е изключено проф. Йосиф Фаденхехт да е допринесъл за съставянето на ЗЗД-1950.

¹⁵ Вж. Граждански Законник на Германската Империя. Превод: Александър Кожухаров, предговор от проф. д-р Любен Диков. С., 1935, с. 2.

Проф. Петко Венедиков (1905–1995). Завършва право в София, специализира във Франция. До 1944 г. е декан на Юридическия факултет и професор по римско и гражданско право, с особен интерес към вещното и наследственото право. Секретар на Кодификационния съвет към Народното събрание. През 1949 г. поради политическа неблагонадеждност му е отнето правото да преподава и става адвокат, съкратен през 1960 г. Политически е изключено проф. Петко Венедиков да е допринесъл за съставянето на ЗЗД-1950.

Проф. Константин Кацаров (1898–1980). Завършва право в Берн, Швейцария. До 1947 г. преподава търговско и международно частно право в Юридическия факултет. След това е съден от комунистическия режим и изтърпява присъда във варненския затвор. През 50-те години успява да замине за Швейцария, където работи като адвокат и професор по търговско право. Политически и физически е изключено проф. Константин Кацаров да е допринесъл за съставянето на ЗЗД-1950.

Проф. Иван Апостолов (1910–1981). Завършва право в София, специализира в Италия. Преподавател в Юридическия факултет по гражданско/облигационно право. През 1949 г. е отстранен от академична преподавателска дейност поради политическа неблагонадеждност. Впоследствие работи като адвокат, международен арбитър и консултант към Министерството на външната търговия. През 1947 г. излиза капиталният му труд *Облигационно право, Част първа, Общо учение за облигацията*¹⁶, съобразно още действащия тогава ЗЗД-1892. Малко вероятно е пълната достоверност на твърдението на доц. Емил Георгиев в предговора към фототипното издание на БАН на същия труд от 1990 г., че проф. Иван Апостолов е един от най-видните съставители на ЗЗД-1950. Вярно е обаче, че в навечерието на раждането на закона учебникът на проф. Иван Апостолов от 1947 г. е бил една блестяща облигационна енциклопедия без алтернатива за действителните автори на новия ЗЗД.

¹⁶ **Апостолов, Ив.** Облигационно право. Част първа. Общо учение за облигацията. С., 1947. Не споменавам проф. Витали Таджер (1922–1999) просто защото той завършва Юридическия факултет през 1948 г. и възрастта му изключва съпричастност към ЗЗД-1950.

Останалата висша юридическа номенклатура от онова време не е била в продуктивна близост спрямо процеса по създаване на новия закон. **Проф. Венелин Ганев (1880–1966)** беше велик теоретик на правото, а между 1944–1946 – регент, после уволнен отвсякъде, изгонен от аудиторията с кръсците на „червени студенти“. Изпратен в лагера в Белене, преместен в лагера в Ножарево, а след това въдворен за 9 години в Дряново. **Проф. Цеко Торбов (1899–1987)** се е занимавал главно с философия на правото и със съчиненията на Кант. **Димитър Силяновски (1892–1971)** и **Живко Сталев (1912–2008)** били фокусирани върху гражданския процес и към тях впоследствие се присъединява бившият съдия **Михаил Андреев (1911–1978)** – преди да се отдаде на правната история и римското право.¹⁷ Другата звезда на българската юриспруденция – **Владимир Кутиков (1908–1980)**, е изцяло ангажиран с международното публично и частно право и дипломатическите си функции¹⁸, които го държат встрани от талвега на облигацията. А и той беше дипломатично внимателен да не навлиза в чужди дисциплинарни територии.

VI. В общи линии това са обичайните „заподозрени“ за възможно „бащинство“ на ЗЗД-1950. Остават още двама: Александър Кожухаров и Любен Василев.

Адвокатът **Александър Кожухаров (1907–1974)** завършва право в Юридическия факултет на Софийския университет през 1933 г. и започва практика в София. Блестящите познания по нем-

¹⁷ На 7.12.1972 г. цял студентски курс се навря в градината му на ул. „Цанко Церковски“, за да изпее *Gaudeamus*. Емоционално Михаил Андреев едва го понесе. Няма друг такъв случай.

¹⁸ Не е популярно обстоятелството, че проф. Владимир Кутиков е бил български посланик към правителството във Виши – Франция, между 1940–1942 г. и впоследствие (през 1948 г.) получава френския Орден на Почетния легион. Негова малко известна заслуга е отърването на България от отговорност за умишленото увреждане от един психично болен на много ценно копие на „Мона Лиза“ от 1520 г. по време на експозицията му в София през 1979 г. в замяна на наши тракийски съкровища, показани в Лувъра. Проф. Владимир Кутиков успя да убеди администрацията на Лувъра, че инцидентът е покрит от договора с френски застраховател, сключен своевременно с негова помощ. Щастлив съм, че присъствах на последната му лекция по международно частно право през 1975 г., която той завърши с три дълбоки безмълвни поклона към студентите и с грамада букети, стигащи до навлажените му очи. Записахме на аудиокасета тази последна лекция и краткото тържество и му подарихме касетата.

ски и френски език му позволяват европейски поглед върху гражданското право. През 1935 г., на 28 години и само две години след дипломирането си, Александър Кожухаров издава своя (вече споменат) превод на Германския граждански законник, изпреварвайки всички останали български юристи германисти.¹⁹ Предговорът е от неговия учител в гражданското право проф. Любен Диков. Другият негов академичен наставник е проф. Венелин Ганев. Преподавателската дейност на Александър Кожухаров започва в началото на 40-те години след публикуването на първата му монография *Право на задържане*, София, 1941. За негов късмет, поведението му до 1944 г. не е политически обвързано, а чисто професионално. Това му позволява през 1946 г. да стане доцент, а през 1950 г. – и професор по гражданско право в Юридическия факултет – един от малкото академични юристи с непречупена кариера през този период. За отбелязване е монографията му от 1948 г. *Закон за задълженията и договорите – синтез на юриспруденцията* – една година след споменатия учебник на проф. Иван Апостолов от 1947 г. Това прави доц. Кожухаров подходящ експерт за съставяне на нов ЗЗД при отпадането на всички останали възможни кандидати по политически причини. Две обективни обстоятелства са сериозни улики за важната роля на Александър Кожухаров в създаването на ЗЗД-1950. Първо, той става професор по облигационно право именно през 1950 г., и второ, още същата година излиза от печат неговото *Гражданско право, Обща част, Физически и юридически лица*, а следващата 1951 година – неговият ненадминат учебник класика *Облигационно право, Общо учение за облигационното отношение*, претърпял до днес редица издания. Който познава атмосферата и порядките на комунистическия режим, особено от онова време, лесно ще стигне до извода, че случайни съвпадения в тази област са абсолютно изключени. А и самият проф. Кожухаров на лекции в университета не криеше активното си участие в подготовката на

¹⁹ Този негов превод беше преиздаден в луксозно издание с твърди корици през 1974 г. от Съюза на юристите в България и Министерството на външната търговия.

закона. За мен няма никакво съмнение, че един от духовните родители на ЗЗД-1950 е именно проф. Александър Кожухаров.²⁰

Любен Василев (1911–1971) завършва Юридическия факултет през 1934 г. и веднага след това специализира две години гражданско и търговско право в Дижон, Франция, и във Виена, Австрия. През 1938 г. защитава блестящо докторската си дисертация на тема „Юридически изследвания върху търговското предприятие“ (публикувана още през 1937 г.), високо оценена от неговия научен патрон проф. Венелин Ганев. През 1941 г. е избран за редовен доцент, а през 1945 г. – за извънреден професор. През 1951 г. става член-кореспондент на Българската академия на науките (БАН), а през 1958 г. – академик. От 1950 г. до смъртта си през 1971 г. е директор на Института за правни науки към БАН.²¹ Още през 1951 г. академик Василев издава своя знаменит учебник *Гражданско право, Обща част, С., 1951*, претърпял второ и трето издание през 1952 и 1956 г. А през 1954 и 1958 г. са първите две издания (но не единствени) на учебника му по специалната част *Л. Василев, Облигационно право, Отделни видове облигационни отношения. С.: Наука и изкуство*, който заедно с общата и специалната част на проф. Александър Кожухаров образува първия изчерпателен комплект академични учебници по току-що приетия ЗЗД-1950. Те си остават и до днес „свещени писания“ в тази област. Други учебници по облигационно

²⁰ Пролетният семестър на 1974 г. беше неговият последен лекционен цикъл, за щастие, пред моя курс. След това през месец юни ни изпитва. В средата на август с. г. бяхме шокирани от вестта за смъртта му. На погребението в ритуалната зала и край нея на Централните гробища се събра целият юридически елит на държавата. Редица оратори изрично подчертаха личната му роля и заслуги в създаването на ЗЗД-1950! После ковчегът беше преместен от ритуалната зала в църквата за християнското му погребение в семеен кръг. По алеята дотам венеца с името му носехме Стоян Сталев и аз, след нас вървеше Владо Петров с надписания кръст, после катафалката и множеството. Беше раздяла с една епоха.

²¹ Не ми е известен по-обхванат и правдив обзор на цялостния му научен и обществен принос от този на **Васил Мръчков**, *Академик Любен Василев – бележит учен-юрист, ръководител на правната наука и обществен деец. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“*, 2010, 110–131. Не е моя задача да имитирам неговото блестящо изложение. В резюмето на този обзор, публикувано в „Общество и право“, 2007/9, 85–86, проф. Васил Мръчков изрично посочва, че **акад. Любен Василев е един от авторите на Закона за задълженията и договорите-1950 и на Закона за собствеността-1951.**

право, освен на тези двама автори, до 1972 г. (т.е. първите 22 години след ЗЗД-1950) няма.²² Съпоставката между горните дати и събития придава пълна достоверност на твърдението на проф. Васил Мръчков (вж. тук бел. 21 под линия), че другият автор на ЗЗД-1950 освен Александър Кожухаров е именно акад. Любен Василев.

Тук се изкушавам да направя малка крачка встрани и да подкрепя казаното от проф. Васил Мръчков в цитирания обзор от 2010 г. (пак там, с. 118), че слабостта на акад. Любен Василев беше вещното право (...) *върху което той работи в продължение на цяло десетилетие през 60-те години и до края на живота си, когато се откъсваше от многобройните си обществени задължения и успяваше да избяга от петъците до вторниците и да се уедини в Копривщица и посвети на вещното право.*²³

С това приключвам разсъжденията в тази насока, заключавайки, че **основните автори на ЗЗД-1950 са Александър Кожухаров и Любен Василев**, на чиято памет дължим дълголетието на закона юбиляр.²⁴

VII. В Копривщица по онова време живяха и други впечатляващи академични юристи освен Любен Василев. Срещу нашата

²² Срв. списъка с гражданскоправни учебници на с. 49 в **Таджер, В.** Гражданско право на НРБ. Обща част. Дял I. С.: Наука и изкуство, 1972.

²³ И да продължа: акад. Любен Василев живя у нас в Копривщица около 12 години на втория етаж на къщата ни. Там написа много неща. Аз не разбирах какво той прави, но съм го виждал седнал с книга и трицветен химикал пред малка маса под сянка на двора – толкова вживян и съсредоточен в работата си, че видът му респектиреше да не бъде смущаван. Когато неочаквано почина през 1971 г. и се посъвзехме от този шок, в началото на 1972 г. (аз бях студент в I курс) под леглото му открихме пишещата машина Егиса с капак на калъфа, под който имаше купчина от около 500 листа и не можеше да се затвори. На нощното му шкафче (което пазя и до днес) остана недопушена пура President Brian. Купчината листове се оказа ръкописът му на „Вещно право на НРБ“, за което Любен Василев беше казал на баща ми Стефан Брайков, че почти го е завършил, но го оставя за известна „ферментация“. Решихме следното: в университетската печатница направихме две копия на ръкописа и в един и същи ден баща ми предаде оригинала на семейство Василеви и по едно копие на библиотеките на Юридическия факултет и на Института за правни науки при БАН. Като ваксина срещу нечии изкушения. Може би това е една от причините ръкописът да се публикува повече от 20 години след смъртта на академик Любен Василев.

²⁴ Знаете ли защо щастието е предимно в миналото?

Защото не сме се научили да го разпознаем и ценим, когато е настояще.

къща през улицата беше къщата на Михаил Андреев, 300 метра по-надолу – Маджаровата къща на Петко Стайнов, точно срещу тях беше къщата на Костадин Лютов (тогава главен прокурор), а в другия край на града живееше Живко Сталев. Атмосферата между тях беше приятелски сърдечна. Слушал съм техни разговори с баща ми предимно по професионални въпроси, а и аз в по-късни години – в различно време и по различен повод – съм разпитвал някои от тях за правното минало, включително и за появата на ЗЗД. С респект към паметта им и без да цитирам казаното от тези незабравими покойници в частен разговор, ще обобща впечатленията си от чутото – така, както съм го разбрал. За тяхната правдоподобност ще съдят четящите ги.

1. На политическото ръководство и на правната академична общност е било ясно, че дните на ЗЗД-1892 са преброени и че оцеляването му е невъзможно. Окупационната годзила много лесно щяла да наложи въвеждането на закон, копиращ ГК на РСФСР-1922 – така както наложила през 1947 г. „Димитровска“ конституция, копираща съветската от 1936 г. Спасението било в изпреварваща инициатива на българската страна да се предложи готово наше разрешение за нов основен граждански закон – вместо да се чака трансплантация на съветския вариант. А и Русия не е прочута със силна цивилноправна традиция.²⁵ На такава плоскост ангажирането на първокласни български академични юристи с европейски поглед било единственият възможен печеливш ход.

2. Използването на ЗЗД-1892 като скелет на новия закон било улеснено от появата на новия *Codice Civile* на Бенито Мусолини през 1942 г., който рязко се отдалечил от първообраза на нашия ЗЗД-1892 – *Codice Civile*-1865. По този начин „потеклото“ на нашия стар закон се оказало някаква неутрална и самотна кодификационна реликва от XIX век. Трябва да е съвършено ясно, че през 1950 г. никой политически нямало да търпи български граждански закон, подражаващ на кодекса на фашистка Италия.

²⁵ Руско-съветската юридическа тежест е предимно в наказателното право.

3. С оглед на горното и за да се внуши някаква сянка на приемственост, новият закон запазил названието/заглавието на стария: Закон за задълженията и договорите, а не например Граждански закон на Народна република България.²⁶

4. Разбира се, че първоначалният текст на ЗЗД-1950 е наситен с *изграждане на социализма, народностопански план, социалистическо обществено устройство, социалистически организации, държавно-политическо устройство, планово задание и т.н.* Всичко това, примесено с „вечна братска дружба“, е свършило работа на политическо ниво. Но тези разпоредби са предимно в уводната част на закона – там, където сега е поредицата от отменени норми през 1993 г. и по-късно. После обаче текстът продължава с универсалното облигационно тяло, присъщо на всеки смислен граждански закон. Както се изрази един от моите тогавашни събеседници: *Задачата на съвестта ни беше да запазим жизнеспособността на корените и стъблото на облигационния закон, за да пусне нови клони в по-добро време.* Така оригиналният текст на ЗЗД-1950 се съкращава до 436 норми срещу 668 на ЗЗД-1892, т.е. „окастрените клони“ са 232. Въпреки това „дървото отново се разлести“ след 1990 г. – както са се надявали „бащите“ му през 1950 година.

5. И още нещо важно, за което ние, юристите, невинаги се сещаме: от средата на 1950 г. до средата на 1953 г. СССР се включва в Корейската война редом с Китай срещу САЩ и техните съюзници, където падат няколко милиона жертви и са вложени огромни материални и политически ресурси. Този световен военен сблъсък отклонява вниманието на съветското ръководство от „смилането“ на окупираните европейски страни. Без да е изчезнал, натискът в известна степен спада и позволява на сателитните правителства малко по-спокойна дейност. В края на този период, през м. март 1953 г., умира Сталин, който след средата на

²⁶ Нещо подобно, но не идентично се случва в ГДР, където от 1949 до 1976 г. (27 години) продължава да действа BGB – Германският граждански законник-1900, но прилаган в ГДР чрез „изменителни“ тълкувания на върховния им съд. Така се стига до един и същ закон с едно и също име, прилаган противоречиво в източната и западната зона и заменен в ГДР чак през 1976 г. от ZGB (Zivil Gesetz Buch der DDR) – Граждански кодекс на ГДР, отменен през 1991 г. от възкръсналия след обединението BGB.

1952 г. е с ограничен здравословен капацитет. Веднага започва безмилостната битка за наследяването му. Едва ли е само случайност обстоятелството, че именно в този прозорец от време България приема ЗЗД-1950, Закона за собствеността-1951 и Гражданския процесуален кодекс-1952 – главната триада на всяко законодателство. Първите два материални закона са живи и днес, а тогавашният ГПК-1952 оцеля до процесуалния преврат от 2007 година.

VIII. С обсъждането на обстоятелствата, довели до появата на ЗЗД-1950, и идентифицирането на главните му академични автори приключва подходящата и умерена ретроспекция във връзка със 70-годишнината на ЗЗД. Важното е да не загубим мярката и да не изпаднем в неконтролиран празничен екстаз по повод юбиляря. Да, през 1950 г. с усилията на талантиливи индивиди и в резултат на благоприятни обстоятелства се е получил един балансиран, непрофаниран и с вътрешна хармония закон, способен да оцелее в драматичната среда на своето раждане. Той се оказа ноев ковчег в потопа на правния нихилизъм²⁷, чрез който успяха да оцелеят основните принципи на облигационното право до края на този потоп през 1990 година. И толкова. От друга страна, трезвата критична оценка показва, че това не е гениален нормативен шедевър, не е закон чудо. Той е всъщност един щастливо оцелял корабокрушенец. Погледнете белите петна на отменени текстове по него като превръзки от предишни рани – няма въведение с принципите, всеки раздел или глава се нуждае от основен ремонт по отношение на система, редакция, хармония и терминологична (дори езикова) хигиена. Достатъчно е да разгърнем някои от академичните томове, посветени на ЗЗД, за да се видят множеството му дефицити спрямо съвременното. Това е все едно днес да ползваш неподдържан автомобил, модел 1950. Посочете ми друг такъв закон мъченик на държава – членка на ЕС. И макар да е основен облигационен закон, той не е всичко. На гражданското ни

²⁷ Комунистическата идеология предвиждаше дългосрочното изчезване на държавата и правото, поради което не считаше съвършенството им за решаващ фактор.

право липсва общ устройствен план с цялостна архитектурна концепция и комуникации вътре в нормативния комплекс.²⁸

IX. Трудно е да се обобщят предизвикателствата, които стоят пред възраждането и комплексното препроектиране на българското право, най-вече гражданското. Според мен някои от главните предизвикателства са следните.

1. Българското право няма ясно формулирана и конкретна ЦЕЛ. А както е казал още през XIX век Рудолф фон Йеринг, *целта е творецът на цялото право*²⁹. Оставането на власт на един режим не може да бъде основна цел и ценност на национална правна система. В последната година от живота си проф. Живко Сталев³⁰ споделяше с тъга: *Нашето право е болно – то няма ясна цел и върховна ценност*. Тоест накъде и защо отива. Законът не е спален вагон, а фронт със знаме.

2. Няма добра държава и лошо право. Каквато е държавата, такова е правото, и обратно. Правото е огледалният образ на държавата и огледалото не е виновно за това, което отразява. Нещо подобно на „Здрав дух в здраво тяло“. Държавата и правото са скачени съдове – катарзисът им може да бъде само общ и едновременен. Има един много прост критерий за качество на правото: доколко то ограничава/възпира властта.

3. Днес не разполагаме с интелектуален академичен капацитет, подобен на онзи между 1940 и 1970 година. Няма я дъбовата гора от български европейски авторитети (въпреки изключенията), която да привлече облаците на вдъхновението и оттам да блеснат светкавиците на прозрението. На нейно място е едно жалко голо сечище – като предупреждение. Онова, което не е смазано от динозаврите, го довършват полуграмотни скакалци. А такава гора израства с поколения. Още от 50-те години до днес в българската академична правна общност броди мечтата за български граж-

²⁸ Погледнете Гражданския кодекс на Чехия от 2012 г. с неговата системна прегледност, основополагащи принципи, изчерпателност и терминологична чистота.

²⁹ **Von Jhering, R.** Der Zweck im Recht. Leipzig: Breitkopf & Haertel, 1893, мото на книгата: *Der Zweck ist der Schoepfer des ganzen Rechts*.

³⁰ Професор Живко Сталев щастливо затвори очи на 20.02.2008 г. (95 г.), 10 дни преди влизане в сила на ГПК-2007, изблъскал в небитието неговия ГПК-1952.

дански кодекс. За тази мечта писаха в различни периоди Любен Василев, Живко Сталев, Витали Таджер, Петко Попов и др. Незабравимият Кристиан Таков почина върху проекта си за студия относно обем и система на български граждански кодекс. Но мечтата на тези блажени покойници отново потъна в пепелта на времето. Дано в нея да има още живи въглени.

4. Няма как от интелигенцията да поникнат такива млади фиданки, защото т.нар. класова борба и диктатура на пролетариата³¹ в балканските си измерения е всъщност непрекъснатата унищожителна война срещу здравия разум и съвестта на националната интелигенция. Сега, щом вече няма класова борба и пролетариат, изчезна ли диктатурата, или само ѝ смениха арсенала?³² Здравомислещата и с чиста съвест интелигенция е заплаха за всеки деспотичен режим. Тя е пазител на ценностната координатна система на обществото, на оста между сърце, разум и воля. Именно тази координатна система и нейната ос се опитват днес да изкривят, за да кажат утре на децата ни, че това изкривяване е нормалното и наследеното. Ако юридическата интелигенция е гръбнак на националната съвест, то адвокатурата е нейният гръбначен мозък.³³

5. Битката за утрешното правосъзнание на децата започва днес. В правото няма и не може да има отложена битка, има само загубена или спечелена. Препоръчвам на всеки да прочете шедьовъра на Рудолф фон Йеринг *Борбата за право* в превода на незабравимия Кристиан Таков³⁴, който започва така: *Целта на правото е мирът, а средството за това – борбата. Затуй справедливостта, която в едната си ръка държи взната, за да отмерва правото, в другата има меч, с който го защитава (...).*

³¹ „Пролетариат“ е най-нисшата и примитивна, но свободна/непоробена социална прослойка в Древния Рим, чиято главна функция е била размножаването, човешкият разплод – *proletarius* = създател на потомство, размножител.

³² Много е горчива чуждата свобода под наем.

³³ Любопитно е да припомним, че в английския съдебен жаргон *common law* се разбира и като *common sense law* = право на здравия разум.

³⁴ Публикуван в Таков, Кр. Гражданско право. Правни и научни изследвания. С.: Сиби, 2018, 735–762, R. von Jhering, *Der Kampf ums Recht* = Борбата за право (1872), откъдето е и цитатът мото под заглавието на настоящата статия.

6. При липсата на достатъчен интелектуален потенциал простият изход би бил внос на най-добрите чуждестранни закони – като трансфер на технологии, който в правото е безплатен, като едно „велико преселение на норми“. Например най-естествено би било България да рецепира Италианския граждански кодекс от 1942 г., който е най-близко до нас по традиция и дух. Но такъв благороден гост не би бил добре дошъл в една среда, където по неписана, но действаща конституция **основният инструмент за управление е несигурността и безпомощността на гражданина**.³⁵ Универсален и близо до съвършенството граждански закон като Codice Civile-1942 носи сигурност, спокойствие и стабилност, а не постоянен страх и рефлекс да се подмазваш на властта, за да оцелееш. Освен това една проекция на такъв кодекс би стеснила рязко полето за съдебни фокуси на (не дай боже!) опитомено, дресирано и ботуширано правосъдие.³⁶ Неговите евентуални „шедьоври“ биха били предмет на критично сравнение с актове на италианските юрисдикции, т.е. един абсолютно нетърпим косвен европейски контрол.³⁷ Ако някой мисли, че фантазирам, нека му припомня процесуалния преврат от 2007 г., т.е. ГПК-2007³⁸, чийто касационен раздел беше отражение на австрийската касация от действащия техен ZPO (Zivil Prozess Ordnung) – по внушение на консултиращите австрийски експерти. Обаче в разстояние на 10 години почти нищо не остана от австрийския касационен оригинал, потънал в местни „подобрения и

³⁵ В някои общества сигурността на индивида е сигурността на неоткрития от ловеца дивеч. Проблемът е, че не е възможно съвкупността от индивидуални несигурности да даде обща национална сигурност. Затова суверенитетът на подобна държава страда от своеобразна левкемия и там борбата за власт е на живот и смърт.

³⁶ А безпрецедентната и недостъпна 4 % държавна такса върху цената на иска?

³⁷ Тук става въпрос за едно известно явление, познато с инициалите ЕУЧЛП = Ефективно Управление Чрез Лошо Право(съдие). На принципа *Колкото по-зле за правото, толкова по-добре за властта*. Най-забавни са наблюдателите отвън, които се правят, че не разбират какво виждат.

³⁸ Дали през 2007 г. се втурнаха да сменят не изтерзания ЗЗД, а перфектно работещия ГПК-1952 само за да се отърват от авторитета на проф. Ж. Сталев и уникалния му учебник, както и от 55 години стабилна и политически неутрална съдебна практика? За сравнение – действащият германски граждански процесуален закон е от 1879 г., а австрийският – от 1895 г.

изменения“³⁹. Това е резултат на скрития инстинкт българското касационно производство да няма свой сравним прототип. Затова и австрийските консултантите се разграничиха от българския краен резултат с нарочна публикация през годината на влизането му в сила.³⁹ За 12 години този закон претърпя 36 изменения – една диагноза! Как българският народ да осъзнае и изпита нуждата от достойно право? Кой да го възпита и да му даде пример? Откъде да дойде имунитетът на неговото правно чувство? *Жертвата е, която кове най-здравата връзка между народа и правото му.*⁴⁰

Х. Мнозина знаят горното, но и мнозината мълчат. Вижте какво не е премълчал Гьоте:

*Висшето и прекрасното в човешката природа е любовта към родната земя, чувството за свобода и сигурност под закрилата на отечествения закон, чувството за срам да бъдеш подвластен на един развратник и понякога да бъдеш изтезаван и нарастващата решителност да се отхвърли това омразно иго.*⁴¹

Българското право, включително ЗЗД, измина своята Голгота от Короната до Каскета. Време е за неговото Възкресение чрез Идеала. И наистина, дори в днешното мрачно време през тъмните облаци вече пробиват лъчите на Идеала за чисти и святи българска държава и право, идващ от Възраждането и от сърцата на строителите на съвременна България. Този Идеал е летящият килим на духа, който ни носи над минало и настояще, за да ни изведе към по-добро бъдеще. Бог помага на вярващите. Пак според Гьоте чрез Фауст става въпрос за

*Духа свободен, бдящ над всяко право.*⁴²

Копривщица,
декември 2020 г.

³⁹ **Bauer, P., P. Joham, O. Kollmann.** Das neue Zivilverfahrensgesetz Bulgariens. Wien-Graz: NWV, 2008, S. 169.

⁴⁰ **Фон Йеринг, Р.** Борбата за право. Пак там, с. 736.

⁴¹ Казано от Йохан Волфганг Гьоте на 6 май 1827 г., вж. **Екерман, Й. П.** Разговори с Гьоте. С.: Захарий Стоянов, 2019, с. 220.

⁴² **Гьоте, Й. В.** Фауст. С.: Народна култура, 1958, с. 390, IV действие, Фауст в спор с Мефистофел.